

ра гледати са свих страна. У том погледу П. Морача није досљедан. На такав закључак упућује и избор литературе која је наведена на крају прилога.

Може се рећи да енциклопедијска јединица: Босна и Херцеговина, дио који се односи на историју периода 1941—1945, у неким својим дијеловима није на нивоу научних достигнућа.

Мухарем Кресо

НОР И СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕВОЛУЦИЈА 1941—1945. У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

За разлику од I издања Енциклопедије Југославије, у коме, у оквиру VI поглавља (ХИСТОРИЈА, св. II, стр. 37—56), и нема народноослободилачког рата и социјалистичке револуције, јер се историја Босне и Херцеговине по том концепту завршавала почетком првог свјетског рата, односно пропашћу Аустро-Угарске монархије, у овом издању, сада у оквиру знатно проширеног V поглавља (ХИСТОРИЈА, св. II, стр. 76—129) народноослободилачки рат и револуција у Босни и Херцеговини 1941—1945. представљају једну од 12 не баш равноправних тема — посвећено јој је десет од 53 стране.

У односу на предславенско доба, средњовјековну босанску државу, османски период, те Босну и Херцеговину између два рата (1918—41) и Босну и Херцеговину у социјалистичкој Југославији, просторна заступљеност овог периода могла би се сматрати задовољавајућом. Међутим, то се не може рећи за аустро-угарски период, јер је овом хронолошки ранијем, 40-годишњем периоду посвећено исто толико (14 страница) колико и трима посљедњим периодима укупног трајања од преко 60 година. Не улазећи у значај појединих периода и богатство процеса и промјена у њима, поставља се питање да ли је ова просторна скученост условила различит степен обраде и различит приступ у обради ових периода, или је коначно остварени простор резултат различитог приступа и степена обраде. Чини ми се да би закључци из поређења ова два поступка указали на могућност како да се добије још адекватнији и кохерентнији, до крајности сажет, а ипак цјеловит и конзистентан приказ историје Босне и Херцеговине. Не би се могло прихватити да је то резултат само наслеђа из I издања и ангажовања већег броја аутора за аустро-угарски период.

У односу на II издање Војне енциклопедије (свеска I, стр. 763—783), гдје народноослободилачки рат, између осталог и због

карактера едисије доминира простором и заузима готово 12 страница насупрот 9 страница за све остале периоде, ствар стоји другачије. Наиме, ради се о, у суштини истом, за 1/3 скраћеном, преузетом тексту, насталом крајем шездесетих година. Основне слабости овог прилога и леже у том. С једне стране, то је, у основи, остао НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ, односно његова историја, а не цјеловита историја периода. Усвајањем наслова додавањем »и социјалистичка револуција« ништа се у садржају битно није промијенило, пошто се скраћења углавном односе на изостављање описа војних операција, а с друге стране, нису уважени резултати истраживања посљедњих десетак-петнаест година.

Које је све елементе требало још захватити (подсјетићу само на културу и промјене у економији) лакше је утврдити, него их обрадити и у овако кратак текст инкорпорирати, па ћу се задржати само на једном аспекту уважавања остварених резултата научних истраживања у овом оквиру. чиме је умањена иначе неспорна вриједност прилога. То је прије свега аспект окупационог статуса Босне и Херцеговине, који је овдје, и не само овдје, потпуно замагљен и, уз сва уважавања личности и укупног опуса аутора прилога, морамо рећи криво интерпретиран.

Ноторна је чињеница да је народноослободилачки рат могућ једино у земљи која је окупирана. Ову чињеницу, међутим, знатан дио југословенских историографа који се баве савременом историјом, када је у питању Југославија од 1941—1945. године, само дјелимично, само повремено и само условно уважавају. Наиме, кад говоримо о Југославији из тог периода као *цјелини*, онда се сви слажемо да је Југославија априла 1941. године окупирана, али се општа сагласност ту и завршава. Чим се пређе на разматрање статуса појединих земаља у оквиру Југославије, код бројних историографа уочавају се мање или веће разлике, које иду до тога да се неки дијелови Југославије и не третирају као окупирани, него чак као независни, и то без знакова навода. Уз то се баш сви не слажемо ни о броју окупационих сила, које су ту окупацију вршиле. Премда има подоста, посебно вани, и свјесних поборника теорије о правоваљаности окупације Југославије и њеној дебелицији, о државама и државним творевинама, па и »независним« створеним на тлу Југославије, о »окупационим силама« које су и саме окупиране и тако даље и томе слично, овдје мислим искључиво на наше несавјесно и некритичко преузимање ставова којим је богата документација којом се у реконструкцији овог периода служимо, нарочито она непријатељске провенијенције. Овом скупу не треба објашњавати да је основни извор и прапочетак свих ових теорија у Хитлеровој шеми о разбијању Југославије као *државног појма* (*als Staatsgebilde*) и на њој упорно ствараној надградњи, на чему се у пропаганди и стварању привида ишло знатно испред могућности окупационих сила да замишљено и реализују.

Одсуство праве, научне критике условило је да су се временом ти некритички преузети туђи ставови у нас тако намножили и понављањем добили снагу прихваћене истине да, ево, продубљујући створену конфузију утичу и на синтетичке покушаје као што је овај о коме говоримо. То се прије свега односи на уводни дио, гдје је требало прецизно објаснити окупациони статус Босне и Херцеговине и изнијети окупациони режим и политику, те окупациони апарат с његовим војним и полицијским обезбјеђењем.

Сад да идемо редом:

1. Прилог почиње реченицом (и ријечју) о демаркационој линији »којом је послје априлског рата територија Југославије подијељена на *интересна подручја* Њемачке и Италије«. У прилогу се даље говори на више мјеста о овим *интересним подручјима* и *интересним зонама*, али се ни та подручја ни те зоне не дефинишу. У датом контексту појам¹⁾ интересног подручја, односно интересне зоне лоцира се у такозвану Независну Државу Хрватску, која се овдје, за разлику од варијанте у Војној енциклопедији, назива квислиншка, док у поменутом раду ни те оградe нема.

Дакле, ниједном ријечју и нигдје се изричито не каже да је Босна и Херцеговина окупирана, чак ни као дио окупиране Југославије. Умјесто тога Босна и Херцеговина је »укључена« у »квислиншку« Независну Државу Хрватску, у којој двије силе, »Италија и Њемачка« само осигуравају »своје позиције, првенствено експлоатацију њених рудних и других богатстава.« У прилогу нема, дакле, ријечи ни о *окупацији*, ни о *окупационом апарату* (који је ту заиста постојао), ни о *режиму окупације* и њеном *војном и полицијском обезбјеђењу*. Да то није случајно и да аутор јасно разликује окупационо од интересног подручја (или зону) види се по том што се »италијанска (и само она) окупациона зона« помиње само на једном мјесту (стр. 124, 2. стубац, 15. ред одоздо), што у оквиру југословенског маштаба и у времену кад је италијанско окупационо подручје у Хрватској и Босни и Херцеговини практично било сведено на његов анектирани дио. Умјесто тога, Италија и Њемачка у »Независној Држави Хрватској«, а једна од њих само у једној зони, задржавају »своје гарнизоне«, односно дислоцирају »једну своју посадну дивизију и јединице за осигурање«, опет »ради експлоатације најважнијих рудних и других богатстава.«²⁾

¹⁾ Надам се да ни овом скупу, а ни читаоцу, не треба објашњавати разлику између интересне сфере и окупације. Аутору, рецензентима и редакцији то је, такође, без сумње јасно.

²⁾ У контексту тако схваћеног (међународно-правног) статуса Босне и Херцеговине збуњујуће дјелује у каснијем тексту ту и тамо помињање »присутних трупа окупатора« (стр. 120, 1. стубац 36. ред одозго), притиска

Кад се из вида изгуби цјелина, кад се у први план умјесто окупационих сила извуче један од елемената њихове опште и окупационе политике, резултат мора бити неадекватна интерпретација основног услова у коме је вођен народноослободилачки рат и социјалистичка револуција народа и народности Југославије, а та неадекватност, ма колико и ма како иначе исправно објашњавали тај рат и ту револуцију у главама младих нараштаја, којима иначе то штиво намјењујемо, у најмању руку мора резултирати конфузијом, или анулирањем великог дијела напора да рат и револуцију адекватно објаснимо.

Срећом, наша историјска наука је и у овом погледу остварила бар почетне резултате. Да су они овдје узети у обзир битно би измијенили презентирану слику. Тако је јасно утврђено да бечка *демаркациона линија*, усвојена 21. и 22. априла 1941. године на састанку министара спољних послова Њемачке и Италије у хотелу »Империјал«, није разграничавала »интересна подручја« у Југославији, јер је она била окупирана, а у окупираној земљи се разграничавају окупациона подручја, него интересне сфере у југоисточној Европи. У Југославији је она ишла границом талијанског окупационог подручја (с њемачким и бугарским). Протезала се од врха Стичне на југословенско-талијанској граници и ишла до врха рта Матапана на крајњем југу грчког полуострва Пелопонеза, не дирајући у ранији талијански посјед Додеканеског архипелага, источно од ове линије. Тако су у талијанску интересну сферу ушли Јадранско и Јонско море с дубљим залеђем на Балканском полуострву, односно Албанија, са 1/3 Југославије и 1/2 Грчке, а у њемачку интересну сферу остали дио Југославије и Грчке, те Мађарска, Румунија и Бугарска.

Италија, даље, није могла подијелити »своје интересно подручје« НДХ »на три зоне«, како то даље у истом пасусу стоји. Италија је, заправо, пошто је претходно, такође једностраним актима утврдила статус дијелова свог *окупационог подручја у Југославији* (ради се о дијеловима Словеније, Македоније, Косова и Црне Горе), укупне површине од око 32.000 км², његов у то вријеме још споран остатак (од око 48.000 км²) подијелила у три *окупационе зоне*. Пошто је прва окупациона зона била одмах »анектирана« Италији, јасно је да она никад није ни била дио »Независне Државе Хрватске«. Уосталом она је, уз то, поред дијелова Хрватског приморја, Горског котара и Далмације, обухватила и Боку которску.

»окупаторских... формација« (стр. 121, 2. ред, 6 ред одоздо), »окупаторских гарнизона« (стр. 122, 2. стубац, 14. ред одоздо) и »труппа« (стр. 124, 1. стубац, 3. ред одоздо), те »окупираних центара« (стр. 124, 1. стубац, 12. ред одоздо), и тада само у контексту вођења операција.

То што се на једном мјесту (стр. 120, десни стубац, трећи пасус) изричито говори о »италијанском окупатору« и италијанској »реокупацији«,³⁾ као случајна недоследност може само збунити читаоце, пада пред изричитим констатацијама о »италијанској интересној зони у БиХ« (стр. 121, 1. стубац, 7. и 8. ред одоздо и стр. 122, 1. стубац, 6. ред одоздо, нпр.). Оно на страни 124, десни стубац, 15. ред одоздо, гдје се једини пут говори о »италијанској окупационој зони« — сада више није подручје? — у контексту излагања схватамо да се односи на укупно талијанско окупационо подручје у Југославији, јер »је тежиште дејства НОВЈ« тада помјерено не само према талијанском »интересном подручју НДХ«, него и према свим осталим дијеловима Југославије, окупираних од стране фашистичке Италије. Да је тако, потврђује и то што је ова квалификација везана за вријеме када је талијанско окупационо подручје у Хрватској и Босни и Херцеговини, а добрим дијелом и у Црној Гори, практично било сведено на његов анектирани дио.

2. Окупациона политика у Босни и Херцеговини (у првом пасусу) сведена је на сагласност Италије и Њемачке »да укључивањем БиХ у квислиншку НДХ, којој је препуштена цивилна власт, те предузимање »првенствено мјера за експлоатацију рудних и других богатстава«, у ком циљу на дијеловима територије БиХ задржавају и своје гарнизоне.

То што су сљедећа четири пасуса посвећена усташкој политици у Босни и Херцеговини и организацији власти било је заиста неопходно, али је изричито требало рећи не само да је то саставни дио окупационе политике и интегрални дио система окупационе власти, него и ту власт и начин њеног остваривања подробно описати, прије свега окупациону политику окупационих сила у Босни и Херцеговини. Овако, читаоцу остаје да, заплуснут напријед побројаним теоријама и интерпретацијама, закључи да те, поготову стране окупационе власти и окупационог апарата, те његовог војног и полицијског обезбјеђења у Босни и Херцеговини и није било, сем извјесног броја гарнизона који обезбјеђују одређен привредни интерес земље у чијој се интересној сфери налази одређени дио Босне и Херцеговине.

С обзиром на то да енциклопедијске јединице овај период историје у Војној енциклопедији (одакле је текст у суштини презет) обрађују на сасвим други начин када је у питању Словенија, Србија, Црна Гора, Македонија, па чак и Хрватска, макар и вербалним изријеком, не може се прихватити овако изузимање Босне и Херцеговине.

Одговарајућим истраживањима и у више радова објављено је да смо и у Босни и Херцеговини (и Хрватској) имали све

³⁾ Настрану што се о »реокупацији« окупираних и не може говорити.

оне органе окупационе власти и видове војног и политичког обезбјеђења њемачке окупације као, на примјер, у Србији, односно талијанске окупационе власти као, на примјер, у Црној Гори.

Ту су њемачке обласне војноуправне команде — фелдкомандантуре у Сарајеву, Мостару, Бањој Луци и Бихаћу, ту су и одговарајуће окружне и мјесне команде (Kreisskommandantur i Ortskommandantur), само што су се оне окружне овдје звале *плацкомандантуре*, као и, на примјер, у Црној Гори, а не отворено крајскокомандантуре као у Србији. Ту су и њемачке полицијске области са својим окружним и среским командама, с полицијским станицама тамо гдје су биле жандармеријске станице Краљевине југославије, само што су их, поред њемачке полиције поретка у БиХ, посједили оружници НДХ, а у Србији Српска државна стража. И Босна и Херцеговина су биле прекривене оперативним одредима њемачке СС и полиције, чије је језгро чинио Гестапо, исто као и Србија у било ком другом дијелу њемачког окупационог подручја у Југославији. И тако даље и томе слично.

Од свега тога у Прилогу нема ништа, а констатација о проглашењу »територије НДХ јужно од Саве оперативним подручјем њемачких трупа« у овом смислу не значи ништа, поготову што није употребљен ни адекватан превод њемачке ријечи »*Operationsgebiet*«, која у међународном ратном праву има јасно значење и одговарајуће посљедице за становништво које се на њему налази, а прави наш превод је *војишна просторија*.

3. Већ се напоменули да се о реокупацији окупираног не може говорити. Биће одмах јасније ако кажемо да се то односи на реокупацију талијанског окупационог подручја у Босни и Херцеговини крајем љета и у јесен 1941. године.

То би могло бити само у случају да је то подручје претходно стварно изгубило статус окупационог подручја и да је било напуштено од окупационих трупа. Пошто се ни једно ни друго није десило, (само у Херцеговини је остала једна дивизија), сматрамо да се и овдје радило о насједању привиду који је окупатор настојао створити, насједању привиду независности »Независне Државе Хрватске«. Постварењу тога привида иде у прилог и истицање да је та »реокупација« услиједила »на темељу споразума са НДХ од 26. VIII 1941.« дакле на темељу међународног споразума.

У вези с тим, поткрале су се и друге материјалне грешке. Помињу се друга и трећа зона. У југословенској историографији, а и талијанским релевантним документима, те зоне су и досад називане *окупационе зоне*. Међутим, сходно објашњењу на стр. 118—119, јасно је да су то за аутора друга и трећа зона *талијанског интересног подручја* у Независној Држави Хрватској, с чим се не можемо сложити. Овдје се поново инсистира да је друга зо-

на демилитиризована, али се не каже у ком смислу. По логици ствари, то би требало схватити апсолутно. Међутим, ваља нагласити да се она тако зове јер је римским уговорима у њој било забрањено НДХ да држи гарнизоне и изграђује војне инсталације и да је управо она била посједнута талијанским окупационим трупима за које је НДХ плаћала високе окупационе трошкове, исто као и за њемачке трупе на њемачком окупационом подручју.

Побољшању текста и потпуности прилога чини ми се да би допринијела и адекватнија периодизација, као и покушај да се дају укупни показатељи напора и ефеката. Напомињем само да од дванаест дивизијских војних формација у Босни и Херцеговини није поменуто пола (27, 38, 39, ј 53. ударна дивизија, те Унска оперативна група и 3. дивизија народне одбране), а завршне операције су штуро приказане. У том оквиру, мостарска операција је временски сведена на једну етапу, а најважнија — сарајевска — није ни поменута.

На крају сматрам да се треба оградити од извјесних тонова у дискусији и пажњу Друштва (које се у ову важну заједничку акцију неадекватно и касно укључило) и научне јавности усмјерити на конкретна побољшања појединих прилога, што сматрам и основним циљем овог скупа.

Мухамед Филиповић

ОБЛАСТ ХИСТОРИЈЕ И ХИСТОРИОГРАФИЈЕ У ЕЈ — БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА*)

Поштовани друже Сућеска,

Вашим писмом од 4. маја 1984. године, обавијестили сте ме да Научна секција ДИ БиХ организује, дана 20. маја у 9,30 часова, дискусију о Прилозима из историје народа БиХ у ЕЈ, те

*) Ранији главни уредник Редакције Енциклопедије Југославије за СР Босну и Херцеговину, проф. др Мухамед Филиповић, није присуствовао скупу историчара 29. 05. 1984, али је поводом његовог припремања и одржавања упутио опширније писмо председнику Научне секције Друштва историчара Босне и Херцеговине, проф. др Авди Сућески. То писмо није презентирано учесницима ове расправе првенствено зато што је његов основни садржај видно излазио из оквира јасно и прецизно утврђене теме овог скупа.

Редакција Прилога је, ипак, стала на становиште да је ради ширег и цјеловитијег увида у односну проблематику овом приликом корисно објавити и поменуто писмо проф. др Мухамеда Филиповића, сматрајући се, истовремено, обавезном да изрази своје резерве према одређеним гледиштима и оцјенама његовог аутора.